

ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ «АПІСАННЯ І АБАРОНЫ...» П. СКАРГІ

Ужо з самага першага дня падпісання Берасцейскай царкоўнай уніі 1596г. выклікала розныя меркаванні наконт карыснасці або шкоднасці гэтай падзеі для Беларусі і яе народа. Аднак, як бы ні адносіліся да гэтай уніі, яна дала магутны імпульс развіццю на Беларусі новага літаратурнага жанру – палемічнай літаратуры. Уніяцкая царква, у адрозненне ад праваслаўя і каталіцызму, ужо з першых крокаў на нашай зямлі пачала карыстацца народнай мовай, ужыванне якой у царкоўнай пропаведзі, малітоўніках і спевах з'явілася адлюстраваннем яе жывучасці і жыццёвасці [4, с.21].

Уніяцкая царква садзейнічала пашырэнню граматынасці сярод народа. Яна рабіла спробу арганізаваць царкоўныя школы на беларускай мове, чым садзейнічала ўмацаванню духоўнасці і пашырэнню асветы.

Цікава, што ў вострай палеміцы паміж уніятамі і праваслаўнымі апошнія карысталіся польскай і лацінскай мовамі (М. Смятрыцкі, Хр. Філапет). Прадстаўнікі ж уніяцтва імкнуліся размаўляць з народамі на яго мове (І. Пацей, І.Кунцэвіч, Я.Рудкі і інш.).

Яскравым прыкладам гэтага з'яўляецца пераклад на старабеларускую мову аднаго з найбольш вядомых палемічных твораў езуіта П. Скаргі "Описание и оборона събору руского Берестейского" (Вільня, 1596).

Як мяркуюць, аўтарам перакладу быў адзін з ініцыятараў уніі і яе кіраўнік Іпацій Пацей. Твор быў надрукаваны ў той жа друкарні братаў Мамонічаў, што і

Статут ВКЛ 1588 г. Пэўна, гэтым тлумачыцца, што многія правапісныя прыёмы ў "Апісанні і абароне...", як і ў Статуце ВКЛ, набліжаны да фанетычнага прынцыпу. Ён адлюстраваны перш за ўсё ў непаслядоўнай перадачы аканья. Напрыклад, *варчали, громада, давъно жаданой, дванадцати, згромаженные, на-мавять, обадва, погаржаеть, поламаны, приганяючи, пустошачы, въ Саломоновыхъ, старожитность.*

Невялікая колькасць такіх напісанняў сведчыць аб тым, што тагачасная арфаграфія не дапускала ўжывання *а* замест ненаціскага *о*.

Гук [э] у старабеларускай пісьменнасці перадаецца літарай *ѣ*. У тэксце перакладу яна ўжываецца ў каранях слоў пад націскам: *авовѣмъ, вѣдомость, вѣки, верынѣтеса, вѣры, вѣрѣшахъ, вѣцѣле, вѣчную, дѣетса, запѣли, казнодѣя, мѣлѣки, нѣшто, отмѣны, отповѣдъ, оѣры, пѣснь, повѣсть, правовѣрных, роздѣль, розсѣяли, сѣте, сѣта, тѣла, чоловѣкъ*; выступае ў канчатках М. скл. адз. л. назоўнікаў былых асноў на *о: *при благословенствѣ, въ животѣ, о соборѣ*; зваротнага і асабовага займенніка 2 ас. адз. л.: *одъ себѣ, при собѣ, тобѣ*; у канчатках прыслоўяў: *устнѣ*.

У многіх выпадках назіраецца замена літары *ѣ* на літару *е*, асабліва ў каранях слоў: *верою, вери, вечное, гневать, казнодея* і ў канчатках назоўнікаў цвёрдай асновы на **о, а**, *а: костеле, офере, службе* [7, с.159].

Па-рознаму выкарыстоўваюцца ў помніку літары *і і и*. Першая з іх пішацца перад *й*: *Александрейскій, деяній, Троицкій* і перад наступнай галоснай: *Астанасія Евангеліи, монархія, оуніи, патріархахъ, христیانства, другая* – ва ўсіх астатніх выпадках.

У запазычаных словах даволі часта можна сустрэць напісанне літары *ы* пасля *д і т*: у *Владыслава, на дыспутацыю, на кондыцыи* і інш. Многія іншамовныя словы падобнага характару шырока ўжываюцца і ў сучаснай беларускай мове: *дыспут, практыка, тэма*. Аднак у жывым народным ужытку яны вымаўляюцца ў пераважнай большасці выпадкаў з *дз' і ц'*. Часткова гэта з'ява наглядаецца і ў помніку: *диспутацыи*.

Вядома, што для абазначэння на пісьме гука [у] у старажытнай пісьменнасці існавала некалькі варыянтаў: літары *у (ук)*, *у* і дыграф *оу*. У аналізуемым помніку паўсюдна выкарыстоўваецца літара *у* і толькі ў словах *оунія, оупоминанье* знаходзім дыграф *оу*.

У адлюстраванні пераходу *е → ѣ* напачатку слоў і прыназоўніку *въ* даволі выразна адчуваецца ўплыў жывога вымаўлення: у *Берестью, удать, ужо, умоцнитсе, усе, устать, утеклъ, у четвергъ*. Такое напісанне стала правапіснай нормай старабеларускай мовы пасля выхаду Статута ВКЛ 1588 г. і захавалася да нашага часу.

Па традыцыі працягваюць ужывацца ў помніку літары *ъ і ъ*, якія згубілі сваё гукавое значэнне яшчэ ў агульнаславянскую эпоху. Асаблівае распаўсюджванне набыла літара *ъ*, якая пісалася ў наступных выпадках:

- На канцы слоў для абазначэння цвёрдасці зычных: *всихъ, немецъ, погань, прилучивъ, рачить, роздѣль, розсудокъ, чѣловекъ, чынятъ* і інш.

- У сярэдзіне слоў пасля прыставак на зычны перад наступнымі зычнымі: *възбужоний, зьстародавѣна, одъложившы, одъшедши, польгодины, подъвышшааетъ, розъруховъ, розсѣяли, розсудьку, розъшырило*.

- Пасля прыставак на зычны перад наступнымі ётавымі галоснымі ў якасці раздзяляльнага знака: *зъеднають, зъедночили, зъехатьсе, съединение*.

- У сярэдзіне слоў пасля кораня перад суфіксам *-ск-*: *Бельскій, Витебъскій, володимеръскій, жолнеръскими, Киевъского, королевъскую, Латинъскомъ, людъскихъ, Пинъскій, светъское, Туровъскій, Холмъскій*.

• У іншых становішчах у слове, калі атрымліваўся збег зычных: *бунь-томь, завъжды, звонтьпивши, королевства, назавътрее, службе, ут-веръдиль, фуньдована, черньцы*.

Літара *ь* даволі часта сустракаецца пасля зычнага *т* на канцы слоў: *вдаты, ишчутъ, караты, обновитъ, оживитъ, опушчаютъ, торгаты, умоц-няютъ, утекаты* і г. д. Складальнікі кнігі "Русская историческая библиотека", дзе змешчана "Апісанне і абарона...", так тлумачаць гэту з'яву: "Окончание неопределенного наклонения на *-ть* объясняется влиянием Польскимъ и служить доказательствомъ, что сочинение Скарги сперва появилось на Польскомъ языкѣ, съ котораго переводилось и передѣлывалось на Бѣлорусское нарѣчіе..." [5, с.184]. Мы ж добра ведаем такую адметнасць сучаснай беларускай мовы, як цеканне, і мяркуем, што аўтар перакладу выкарыстоўваў літару *ь* менавіта з такой мэтай [1, с.131].

У аналізаваным творы літара *ь* выступае і ў якасці раздзяляльнага мяккага знака перад ётавымі галоснымі пасля зычных: *вотованья, выклпаньемъ, зложеньемъ, зъедноченье, розказанье, спасенья, ушыю*. Напісанні такога тыпу даюць нам падставы лічыць, што гэта адлюстраванне падваення зычных у становішчы паміж галоснымі. Узнікла яно пасля страты глухага *ь* перад ётам (*й*), што стаяў даўней перад галосным. Такім чынам, на месцы даўнейшага злучэння "зычны + *j* + галосны" утвараецца беларускае злучэнне "падвойны зычны + галосны" [3, с.81].

Калі-нікалі мы заўважаем літару *ь* у такім становішчы, дзе неабходнасці ў яе выкарыстанні няма: *иньшихъ, наперъвей, паньствъ, повинности, початьку, превелебьные, сколконадъцать, шыньковномъ*. Гэтыя прыклады і многія іншыя гавораць аб тым, што ў старабеларускай пісьменнасці таго часу не было строгіх правіл у выкарыстанні літар *ъ* і *ь*. Адзначаюцца такія выпадкі, калі адны і тыя ж словы пісаліся як з абедзвюма гэтымі літарамі, так і без іх увогуле: *вельми – велми, месьтца – месьтца – местца, певъне – певне, поселство – посельство – поселстве, розъсудокъ – розсудокъ*. Такая з'ява сведчыць аб тым, што ніякай нагрузкі вышэй названых літар не мелі і іх выкарыстанне ў многіх выпадках было проста немэтазгодным.

З падзеннем рэдукаваных звязана і дысіміляцыя зычных *к, ч* перад *т* у пытальна-адносных займенніках *къто, чъто*, дзе яны перайшлі ў *х, ш*. У даследуемым намі помніку ўжываюцца толькі новыя формы *хто, што*.

Неўласцівым для тагачаснай беларускай пісьменнасці было і напісанне прыстаўнога *г* у запазычаных словах, але зноў-такі пад уплывам народных гаворак Гродзеншчыны і Брэстчыны словы з прыстаўным *г* зрэдку пранікалі ў пісьмовыя помнікі: *генъвара*.

Вядома, што адметнасцю беларускай фанетыкі з'яўляецца фрыкатыўны заднеязычны гук *г*, які перадаецца тут кірылічнай літарай *г*: *Господь Богъ, го-моновъ, горячностью, гуковъ, зъгоду, слуги*. Што да выбухнога *г* у словах іншамоўнага паходжання, то ён прадстаўлены пры дапамозе дыграфа *кг*: *Венъкгерьского, Жикгимонъта, кгдажь, Кгреки, Кгомолинъскому, на кгрунъте, Кгликасъ, ѳикговое дерево, до Царокгроду* і інш. Такі прыём складаў адметнасць помнікаў старабеларускай пісьмовасці, але з-за недасканаласці старажытнай арфаграфіі зрэдку ў некаторых словах літара *г* і дыграф *кг* змешваюцца: *Кгреки – Греки*.

Беларускай народнай мове ўвогуле быў не характэрны гук [ф]. Для яго абазначэння выкарыстоўваліся літары *ѳ* і *ф*. Яны былі запазычаны з грэчаскай мовы і таму ўжываліся толькі ў іншамоўных словах, што і паказвае наш фактычны матэрыял. Большасць запазычанняў складаюць уласныя імёны:

Аванасей, Епиданей – Епифаней, Езавать, Евѣский, Никиѳоръ - Никиѳоръ, Метаѳрасть, Соѳея, ѳеѳилактъ, ѳлявиана, ѳраньцьишка – і словы, які абазначаюць рэлігійныя, грамадска-палітычныя, абстрактныя паняцці, назвы людзей паводле заняткаў: *инѳулы, конѳедерацыєю, овярованье, ѳамилеи, ѳалшивые, ѳикговое, ѳилозодъ, фунѳдована, шафаръ*. Як бачым, літара **ѳ** пішацца часцей, але ж у некаторых выпадках назіраецца яе замена на літару **ф**, якая ўваходзіць у склад сучаснага беларускага алфавіта.

У народных гаворках гук [ф] амаль заўсёды замяняецца гукамі [л], [т], [х] або спалучэннем [хв]. Менавіта па гэтай прычыне Мялецій Сматрыцкі ў сваёй "Граматыцы" звяртаў увагу пісцоў на тое, што нельга пісаць літару **ѳ** замест спалучэння **хв** ва ўласнабеларускіх словах (*хвала*, а не *ѳала*) і **хв** замест **ф** у словах, запазычаных з грэчаскай мовы (*форма*, а не *хворма*) [6, с.13].

Найбольш каштоўнымі з'яўляюцца выпадкі напісання ў "Апісанні і абароне..." літары **ы** пасля шыпячых, **р** і **ц**, што сведчыць аб несумненным адлюстраванні зацвярдзення **ж, ч, ш, ц, р, ц**: *арцыѳискупа, конѳедерацыєю, моцы, нещыроств, новохрѳценьцы, обецоваль, потешыть, преложыль, прычыною, Урсацыусть, учынили, Хрыстовы*.

Шырокае распаўсюджванне ў помніку атрымалі таксама напісанні з літарай **е** на месцы ненаціскага зымалагічнага **а** (юс малы). Асабліва часта літара **е** ўжываецца замест **а** ў зваротнай часціцы **-са**: *важытсе, вернутисе, зъехалисе, жаловатсе, пытаючысе, се мало, се старали, се стало, умоцнитсе*; у дзеепрыслоўях цяперашняга часу: *видечы, забечы, мовечы, просечы, робечы, чинечы*; у паасобных назоўніках, прыметніках, лічэбніках, прычым як у паслянаціскных, так і ў першым складзе перад націскам: *деветдесять, езыкъ, мѳсеца, паметаючы, светое, тисеча*. Даследчыкі мяркуюць, што гэта ўскоснае адлюстраванне якання [1, с.124; 2, с.118].

Звяртае на сябе ўвагу адлюстраванне ў названым помніку пераходу **і** → **ы** пасля прыназоўніка **з**: *з-ыньшою, з-ыными*. Адбываецца ён на пачатку слоў з ненаціскным гукам [і], які змяняецца на [ы], калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны.

Цікавай рысай аналізуемага твору з'яўляецца і напісанне літары **и** замест **ы** ў слове *тисеча* побач з нарматыўным *тысеча*. Я.Ф. Карскі лічыць, што гэта вынік чэшскага ўплыву на беларускую мову, хаця мы не выключаем тут і ўплыў украінскай мовы.

Даволі шырока сустракаецца ў "Апісанні і абароне..." асіміляцыя зычных гукаў. Сярод прыкладаў можна выдзеліць некалькі відаў асіміляцыі:

- асіміляцыя па звонкасці: *зъгубы, згодили, змоцнить, одъметаючи, прозбу, зъ Розваномъ*;
- асіміляцыя па глухасці: *откуль, оттуле, отщепеньства, светчать, съ тела*;
- асіміляцыя па месцы артыкуляцыі: *князства, Острозского, подъвышьшаеть*.

У даследаваным намі матэрыяле можна наглядзець і такую з'яву беларускай мовы, як сцяжэнне гукаў на стыку марфем: *геретыцкихъ, папеское, сведоцтво, свецькімъ*.

Сучаснай беларускай мове вядома спалучэнне зычных **шч**, якое ў аналізуемым помніку перадаецца дзвюма літарамі **сч, шч** або літарай **щ**: *Все-могушчий, ешче, очисченье, отсчепеньцы – отщепеньства – отщепенства, просвещать, щирие*.

Спалучэнні ж зычных **рди, стл, стн** у помніку пішуцца як нязменна, так і без **т, д**: *властное – власный, шчастливе – нещасливый, сердце*.

Усё вышэй сказанае дае падставу сцвярджаць, што аўтар і выдаўцы імкнуліся да максімальнага збліжэння правапісных і граматычных нормаў свайго твора з нормамі, замацаванымі ў Статуце ВКЛ 1588 г. і набліжанымі да народна-размоўных.

ЛІТАРАТУРА

1. **Анічэнка У.В.** Беларуска-украінскія пісьмова-моўныя сувязі. – Мн., 1969.
2. **Булыка А. М.** Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мн., 1970.
3. **Лёсік Я.** Граматыка беларускае мовы: Фонэтыка. – Мн., 1926.
4. **Пичета В. И.** Белорусский язык как фактор национально-культурный. – Мн., 1991.
5. Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Т. 19, кн. 3.
6. **Смотрицкий М.** Грамматики славенския правильное синтагма. Факсимильное издание "Грамматики" 1619 г. – Киев, 1978.
7. **Янкоўскі Ф. М.** Гістарычная граматыка беларускай мовы. – Мн., 1989.